

ӘОЖ 81 (091); МҒТАР 16.21
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.050>**О. БЕКЖАН***

филология ғылымдарының кандидаты
Түркология ғылыми-зерттеу институты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bekor53@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9142-9990>

ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ КҮЛБІЗІК ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

XIX ғасырдың жартысынан бері қарай Қазақстан аймағынан да жер бетінен және археологиялық қазбалардан күміс кесе, білезік, қола айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табыла бастады. Қазіргі кезде бұндай көктүрік бітік жазуларының саны жылдан жылға молайып келеді. Ең алғаш бұларды жинап, оқып мағынасын ашуға әрекеттенген ғалымымыз А. Аманжолов еді. Ол Қазақстан аймағынан табылған жазбаларды жергілікті жеріне қарай Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық жазулары деп топтастырды. Археологиялық қазбадан табылған жазба ескерткіштердің ішіндегі ең құндысы Есік қаласынан табылған күміс тостағандағы жазу болды. Есік жазуы туралы бұрынғы орыс ғылым академиясының тіл мамандары жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған. Бұл пікірмен келіспеген қазақ ғалымдары бұл жазба ескерткішті көне түркі тілінде оқи бастады. Біз солардың бәрін салыстырып, өз оқуымызды 1993 жылы ұсындық. Содан 2009 жылға дейін үш рет жаңартылып, толықтырылып оқылды. Ертіс жазба ескерткіштерінің бірінде арақ-шараптың адам өміріне қауіптілігі айтылады. Ал екіншісінде тау шатқалындағы табиғи ауаның салқындығы сөз болады. Жетісу аймағынан табылған жазбаларда аңшылық оқиғаларына көңіл бөлінген. Онда тау аңы таутекенің мінезі, сақтық қасиеті жазылған. Сондай-ақ талғар жазуында жіп иіру кәсібі, Әулие ата аймағынан табылған жазуларда мөрге «сөзім» деп жазылса, үлкен тасқа Қарахан елінің алыптығы туралы жазылған. Ал Сырдария жазуында Сырдария өзенінің алыптығы сөз болған.

Кілт сөздер: Есік жазуы, Ертіс, көне жазулар, мөр, құмыра қақпағы.

O. Bekzhan

Candidate of Philological Sciences
Research Institute of Turkology
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bekor53@mail.ru

Runic Written Monuments in Kazakhstan

Since the middle of the XIX century, ancient inscriptions written on silver bowls, bracelets, and bronze mirrors have been found in large numbers on the territory of Kazakhstan from the surface of the earth and archaeological excavations. Currently, the number of such Turkic runic inscriptions is increasing every year. The first Kazakh scientist who found and tried to reveal their

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Бекжан О. Қазақстан аймағындағы күлбіздік жазба ескерткіштері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4(118). – Б. 229–245. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.050>

*Cite us correctly:

Bekjan O. Qazaqstan aimaǵyndaǵy kúlbizik jazba eskertkishteri [Runic Written Monuments in Kazakhstan] // *Iasaui úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4(118). – B. 229–245. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.050>

meanings was A. Amanzholov. He named such inscriptions found from Kazakhstan, summarizing them by local values as Irtysh, ili, Syrdarya and Ural. The most valuable was the inscription on the silver bowl, found as a result of archaeological excavations from the Issyk mound. Linguists who came from the Academy of Sciences of the former Soviet Union made a categorical conclusion, without presenting any arguments, that the Issyk inscription is in the Iranian language, and cannot be read in the Turkic languages. But Kazakh researchers, not agreeing with this conclusion, began to read this inscription in the ancient Turkic language. Comparing and analyzing these studies, we published our reading in 1993. After that, until 2009, we updated and supplemented our readings three times. One of the Irtysh inscriptions tells about the danger of vodka and wine for human life. And the second tells about the coolness inside the mountain gorge. In the inscriptions found in the Zhetysu area, special attention was paid to hunting. They describe the sensitivity and extreme caution of the mountain goat. The Talgar inscription speaks of yarn and the spinning profession. In one of the aulieatinsky inscriptions, on the seal is written the phrase «my word», and on a large stone about the immensity of the country of the Karakhanids. And the Syrdarya inscription mentions the greatness of the Syrdarya river.

Keywords: Issyk letter, Irtysh, ancient inscriptions, seal, jug cover.

О. Бекжан

кандидат филологических наук

Научно-исследовательский институт Тюркологии

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bekor53@mail.ru

Рунические письменные памятники Казахстана

С середины XIX века на территории Казахстана с поверхности земли и в процессе археологических раскопок стали в большом количестве находить древние надписи, нанесенные на серебряные чаши, браслеты, бронзовые зеркала. В настоящее время количество таких тюркских рунических надписей увеличивается с каждым годом. Первым из казахстанских ученых, который нашел и попытался раскрыть их смыслы, был А. Аманжолов. Он назвал такие надписи, найденные из Казахстана, обобщая их в зависимости от их местонахождения: Иртышские, Илийские, Сырдарьинские и Уральские.

Наиболее ценной стала надпись на серебряной чаше, найденная в результате археологических раскопок из кургана Иссык. Лингвисты, прибывшие из Академии Наук бывшего Советского Союза, сделали категорический вывод, не предьявляя никаких аргументов, о том, что иссыкская надпись ираноязычная, и не может быть прочитана на тюркских языках. Но казахские исследователи, не согласившись с этим выводом, начали читать эту надпись, как если бы она была составлена на древнетюркском языке. Сравнивая и проводя анализ этих исследований, мы опубликовали наше видение в 1993 году. После этого до 2009 года мы трижды обновляли и дополняли свои варианты ее прочтения. В одной из иртышских надписей повествуется об опасности водки и вина для жизни человека. А во второй рассказывается о прохладе внутри горного ущелья. В надписях, найденных в районе Жетысу, особое внимание уделялось охоте. В них описываются чуткость и крайняя осторожность горного козла. Талгарская надпись посвящена пряже и профессии прядильщика. В одной из аулиеатинских надписей, на печати написано словочетание – «мое слово», а на большом камне о необъятности страны Караханидов. А в Сырдарьинской надписи упоминается величие реки Сырдарья.

Ключевые слова: Иссыкское письмо, Иртыш, древние надписи, печать, крышка кувшина.

Кіріспе

Біздің даңқты да құпия жазбамызды ең алғаш байқап, дүние жүзі ғалымдарына таныстыру Амстердам қаласының бургомистрі, картограф Николас Витсеннен (1641–1717) [1] бастау алады. Ол **Енисей** өзенінің бойынан мағынасы белгісіз жазуларды байқап, Еуропа оқырмандарына таныстырады. Осыдан бастап Ресей аумағындағы құпия жазулар туралы С. Ремезов, И. Страленберг, Д.Г. Мессершмидт, П.С. Паллас [2] тәрізді зерттеушілер өздері байқап, тапқан жазбаларын әр жерде жариялайды.

Ең алғашқы жазуларды іздеп, табуды мақсат тұтқан экспедицияны фин ғалымдары ұйымдастырады. 1875 жылы олар Енисей өзені бойындағы Минусинск ойпатына барып, бірталай жазба ескерткіштерді жинап, оларды «Енисей жазбалары» [2, 13–14-бб.] деген атпен жариялайды. Ал үлкен көлемді Моңғолиядағы **Орхон** өзенінің бойындағы жазуларды тапқаны жайында 1892 жылы Н.М. Ядринцев [3] еңбек жариялайды. Бұл әйгілі түркі қағаны Білге мен оның інісі, әрі бас қолбасшысы Күлтегінге арналған жазулар еді.

Алғашқы зерттеушілердің тапқан руна жазуының үшінші аймағы **Талас** өзенінің бойы болатын. Осы аймақтағы Әулие ата уезінің басшысы В.А. Каллаур 1896 жылы Айыртам-Ой деген жерден, жұмыр өзен тастарына жазылған көне түркі жазба ескерткіштерді тапты. Бұл маңайдан табылған жазба ескерткіштер тек Қазақстанға ғана қатысты емес, Қырғызстан аймағынан да табылғандықтан жалпы Талас ескерткіштері [4] деп аталып кетті.

Ары қарай бұл құпия жазулардың мағынасын ашу мәселесі бойынша Еуропа ғалымдарының арасында бәсекелестік туып, әрқайсысы өз тілдерінде оқып мағыналарын аша бастайды. Тек орыс ғалымы Н.М. Ядринцев қана бұл жазулардың иесі сол жазу табылған аймақтағы халықтар [2, 14-б.]. болуы тиіс деген пікір айтты. Бұл болжамды 1893 жылы 15 желтоқсанда Дания Корольдігі Ғылым Академиясының мәжілісінде жалпы тіл білімі саласындағы ірі маман, дат ғалымы **Вильгельм Томсен** дәлелдеп, Көктүрік бітік жазуының құпиясын шешу жолындағы ізденістерінің нәтижесін [5] жария етті.

Көне түркі жазба ескерткіштері негізінен тасқа жазылған. Бірден бір қағазға сиямен немесе бояумен жазылған нұсқа Қытайдағы Дунхуанға жиырма шақырымдай жердегі «Мың будда үңгірі» аталатын ғибадатханадан табылып, оны 1912 жылы археолог А. Стейн [6] қолға түсіріп, ары қарай ғылыми айналымға шығарады.

Қазақстан аймағынан да табылған көктүрік бітік жазуларының саны жылдан жылға молайып келеді. Оны жинап, оқып мағынасын ашуға әрекеттенген ғалымымыз А.Аманжолов [3, 10-б.]. болды. Ол Қазақстан аймағынан табылған жазбаларды жергілікті жеріне қарай Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық жазулары деп топтастырды.

Бітік жазба ескерткіштерді тілдік құрылымына қарай зерттеген келесі үлкен ғалымымыз Ғ.Айдаров [7] өзінен бұрынғы түркітанушы ғалымдардың еңбегін әрі қарай дамытып, грамматикалық тұрғыда талдауға үлкен үлес қосты.

Көне түркі жазба ескерткіші Қазақстан аймағынан ең алғаш рет бұрынғы Әулие ата үйезіндегі Айыртам-ой деген жерден табылған болатын. Оны 1896 жылы үйез бастығы И.А. Каллаур [8] тапқан.

Кейінгі кездері де Қазақстан аймағынан жер бетінен және археологиялық қазбалардан, сондай-ақ білезік, айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табылып келеді.

А. Аманжолов жазуларды табылған аймақтардағы өзен атауларына қарай Ертіс, Іле, Сырдария жазулары деп атайды. Сондай-ақ ол жазбаларды орналасқан жеріне қарай Талғар, Ақтөбе тәрізді атаулармен де белгіледі. Бұл жазулардың барлығы да басқа ғылымдармен қатар әдеби тұрғыдан да құнды болып саналады. Солардың ішінде тарихымызды терең қабаттарға жетелейтін жазбалар да бар. Олар – «Алтын адам» аталып кеткен, Есік қаласынан [9] және Арыс өзенінің бойындағы Күлтөбеден [10] табылған ежелгі жазулар.

1. Ежелгі сақ жазуы

Бүгінде бүкіл әлемге белгілі әйгілі «алтын адамның» мүрдесі, онымен бірге жерленген көне жазулы күміс тостағанның табылғанына да, міне, 50 жыл болды.

1.1 Есік жазуы-1

Есік жазуы туралы бұрынғы Одақтың Ғылым Академиясының шығыстану институтынан келген тіл мамандары И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц, С.Г. Кляшторныйлар [11] жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған.

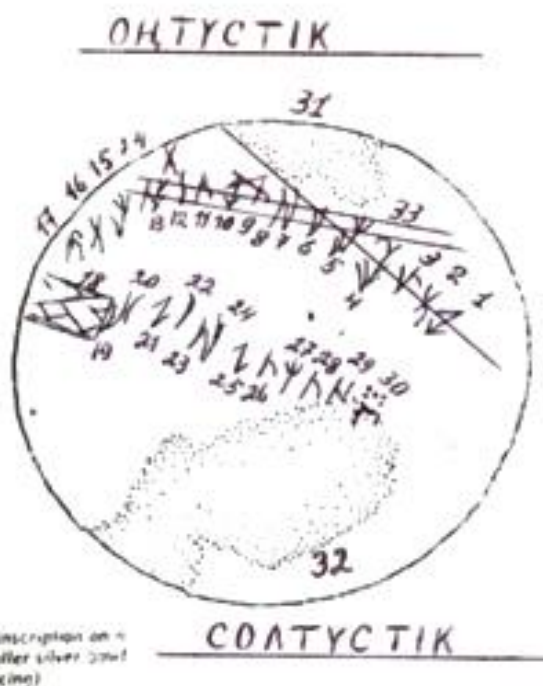
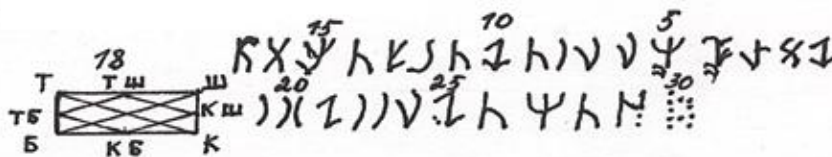
Жазба мұраны бізден бұрын да, алғашқы зерттеушілер оқыды. Олар көпшілікке белгілі, республикалық баспасөзде еңбектері жарияланған жеті зерттеуші еді. Оларға біз өз тарапымыздан пікірімізді білдірдік. Қазір өзіміздің оқуымызды ұсынайық. Ескерту: Есік жазуы–1 деп белгілеуіміз Есік жазуының ең алғашқы оқылымын білдірсе, қалғандары екінші және үшінші оқылымдарын білдіреді. Есік күлбізік (руна) жазуының таңбалары 1-кестеде берілген.

Ескерткіштің алғашқы оқылымы:

Аудармасы: Из елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта, – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас біріктіру игі, [сонда] Жер-Су жейтін асынды сел етер, ішер суыңды төгер».

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

İZ İL eR ÇyD eL eS Tİ İt: BaŞ ToQ eDGü JeR-SüuB AS SeL İT, İÇ TÖK

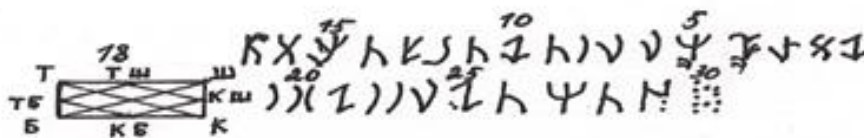

1.2 Есік жазуы-2

Аудармасы: Ыз елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер».

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

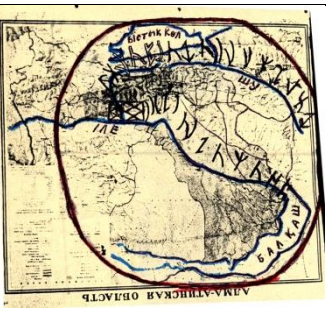
YZ eL¹i eR²i ĆyD : “eL¹, eS²! – T²IT²i, – B¹aš T²ÜĆ⁴ eD²Gü, JER – S²ÜUB⁴ ES² S²eL¹ ET², İĆ T²ÖK⁴.”

inscription on a
other silver coin
(copy)

Айқыш суреті

1-кесте – Мағыналары 1993–2006 жылдары ашылған Есік күлбізiк (руна) жазуының таңбалары

№	Есік күлбізiк жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізiк жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)	№	Есік күлбізiк жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізiк жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)
1	𐰇	𐰇, 𐰈,	А, Ә, Е	13	𐰇	𐰇	Ң
2	𐰉	𐰉, 𐰊, 𐰋, 𐰌	Ы, І	14	𐰉	𐰉, 𐰊	Р ²
3	𐰍	𐰍, 𐰎, 𐰏	Ө, Ү, ҮҮ	15	𐰍	𐰍	С ²
4	𐰐	𐰐, 𐰑	Б ¹	16	𐰐	𐰐	Т ²
5	𐰒	𐰒	ӨБ ⁴ , ҮБ ⁴ , ҮҮБ ⁴	17	𐰒	𐰒, 𐰓	Ч
6	𐰔	𐰔, 𐰕	Г	18	𐰔	𐰔	ҮЧ
7	𐰖	𐰖	Д ²	19	𐰖	𐰖, 𐰗, 𐰘, 𐰙	Ш
8	𐰚	𐰚, 𐰛, 𐰜, 𐰝	З	20			Йер – таңбасөзі. Сақтардың атамекені, қазіргі Есік қаласының орны
9	𐰞		ӨЧ ⁴ , ҮЧ ⁴ , ҮҮЧ ⁴	21	𐰞		Айқыш-Баш түч таңбасөзі және қазіргі картадағы таңбасөзге негіз болған екі Алатаудың айқышы
10	𐰟	𐰟, 𐰠	ӨК ⁴ , ҮК ⁴ , ҮҮК ⁴	22			Өзен (тармақтары) таңбасөзі

1-кестенің жалғасы

11	, √	↓, Ү	Л	23	<p>ЫСТЫҚКӨЛ КЕСКІНІ</p> <p>3. Бел орта 1. Бас 4. Айыр 2. Мойын</p> <p>Ыстықкөл белгісі</p>	Күміс кесе фотосуретіндегі «көл» таңбасөзі
12	∪	↓, Ү	Л	24	<p>БАЛҚАШ КӨЛІ КЕСКІНІ</p> <p>Көлің жалғасы Ексор көлі Қарағаш түбегі Сарыесік түбегі</p> <p>Балқаш көлі белгісі</p>	Күміс кесе фотосуретіндегі «көл» таңбасөзі

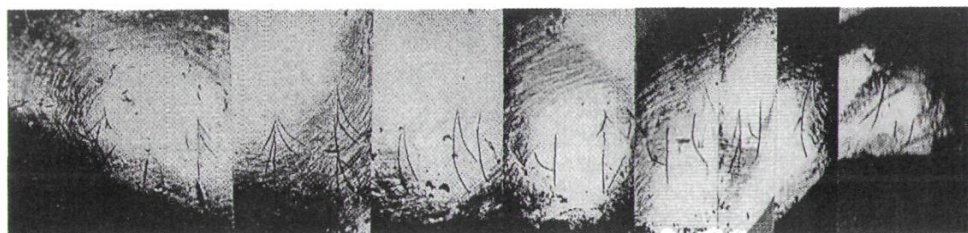
1.3. Есік жазуы-3 – Шу қағанның мәңгі бітігі

Аудармасы: Ыз елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер».

2006 жылғы түзетпе оқылымның халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

YZ eL¹ eR² ĆyD : “eL¹, eS²! – T²IT²ĭ, – B¹aS T²ÜĆ⁴ eD²Gü, JER – S²ÜUB⁴ ES² S²eL¹ ET², ĬĆ T²ÖK⁴.”

Есік жазуының жаңа мазмұнмен оқылуына О.В.Медведевтің фотосуреті тиімді ықпалын тигізді.

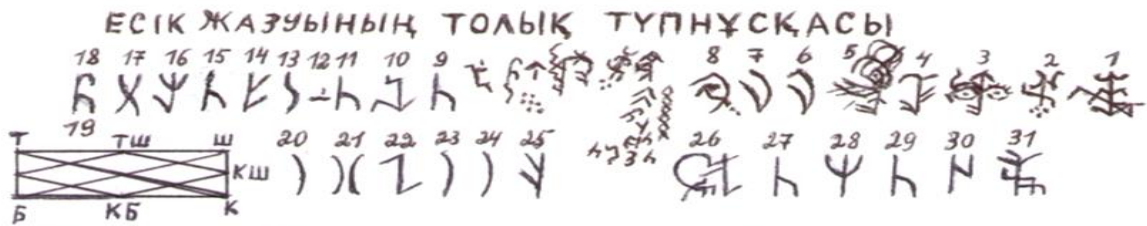
Күміс тостағандағы көне түркі руна жазуы (Іле өзені).
А.В.Медведевтің фотосуреті

Есік жазуындағы жаңадан анықталған ұсақ жазудың мағынасы

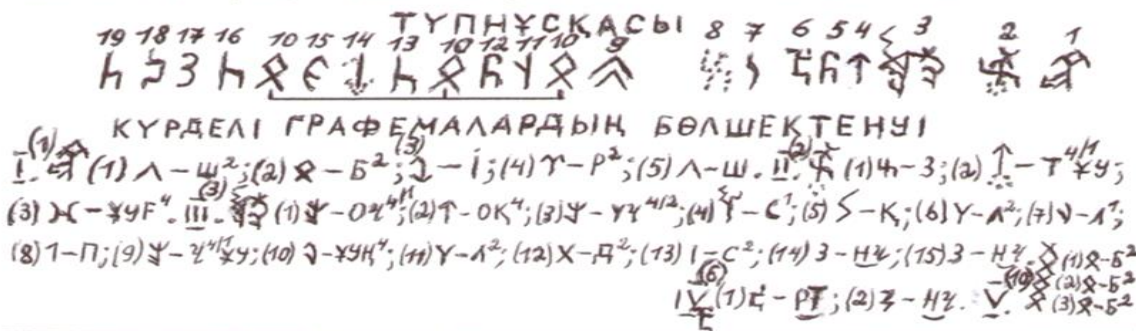
Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы: Š²eB²İR²eŠ² yZT⁴ŪŪĜ⁴ OČ⁴OQ⁴ ÜČ⁴ S¹aQ eL²ī aL¹Py Č⁴ŪUD⁴ eL² iD²īS²ī aNČa aNČa ŪQ⁴Ū ÖĜ⁴Ö aRTyNČ aB¹yZ aT¹a B²äDG⁴Ū B²īT²ĪĜ B²īT²īNČ eRTT²ī

Аудармасы: **Шебіреш** (Шапырашты), **Ызтуғ** (Ысты), **Очок** (Ошақты) үш сақ елінің алпы **Чун**, ел иесі, сонша, сонша ұлы, өге (мақтаулы, даңқты, насихатшы, кеңесші, дана қария), артық (артқан), абыз (жалпы ғылым-білім, діни ғылым иесі, дін басы) **ата** мәңгі жазу жазбасын жасатты (етті).

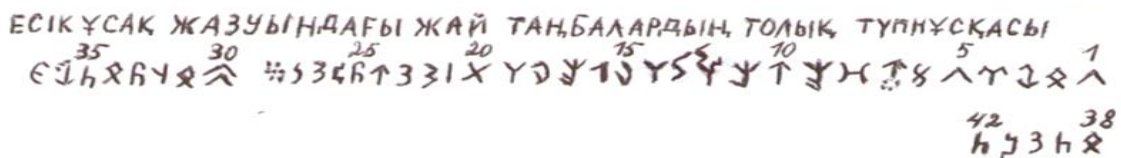
Жай таңбалардың толық факсимилесі

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ, КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИМЕН САЛЫСТЫРМАСЫ							
ӘРІП	ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІП-ПИИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.	ӘРІП	ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІП-ПИИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.
1	2	Г J	61, 1	14	Г	Г Г	P ²
2	3	5 J J	Б ¹	15	Ф	Ф Ф Ф	С ¹
3	4	8 8 8	Б ²	16	1	1)	С ²
4	5	Х Х	ҰҮҒ ⁴	17	А	А 8 8 А	Т ¹
5	6	Е Е	Г	18	h	h h h	Т ²
6	7	Б Б Б	Г ^{4/2} у	19	↑	↑ 5 5	Т ^{4/2} у
7	8	Х	Д ²	20	У		У ^{4/2} у
8	9	5 5 5 5	К	21	У	У	У ^{2/12}
9	10	Т ↓	ОҚ	22	Λ	Λ	Ш ²
10	11	↓ J	Λ ¹	23	8	4 # 8 8	3
11	12	У У У	Λ ²	24	1	1	П
12	13	У	Н	25	3 3	3 3 3	НУ
13			ҰҮҒ ^{4/1}	26	5 5	5 5 5	РТ

Аудармасы: Еліктіретін, арбайтын, сиқырлы, таңғажайып, сәулетті, салтанатты, ұлық, алып, қасиетті, таза (асыл) ұрық Шебіреш (Шапыраш/ты/), Ызтуғ (Ысты), Очок (Ошак/ты/) – Қара Қанқтың үш сақ елінің **олонк** (айдаһар) өрі (қосымша мағынасы: ері), ұлық, ер, (төрт

еселенген) соншама, (төрт еселенген) ақылды, ойлы, саналы Тойнұққұқ, абыз Ата, Бойла Баға Қақанқ Чуң алып, ел иесі: – Оқы, ұқ! – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас түйістіру игі!!! (сонда) ЖЕР-СУ өзен-көлді суға ел-сел егізісше дүметер (Тура мағынасы: дүме етер), ішер суыңды төкізісше (күш-қуатыңды) күшейтер, нығайтар, көркейтер, өркендетер!!! (Тура мағынасы: күшейту, нығайту, көркейту, өркендету етер!!!)

Есік жазуындағы ірі жазудың 2009 шы жылғы түзетілген оқылымы

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы: aLĈ ŪUL⁴ŪUĞ⁴ aL¹P iD²ŪUQ⁴ AR³yĜ ŪUR⁴ŪUK⁴ Š²eB²İP²eŠ² YZT¹ŪUĞ⁴ OЧ⁴OQ⁴ QAR³A QaNQyNQ ŪĈ⁴ S¹aQ eL²i OL⁴ONQ ÖR⁴Ū ŪUL⁴ŪUQ⁴ ER² aNĈa aNĈa aNĈa aNĈa ŪUML⁴ŪUQ⁴ ŪUML⁴ŪUQ⁴ ŪUML⁴ŪUQ⁴ ŪUM⁴L⁴ŪUQ⁴ T⁴OJNŪUQ⁴ŪUQ⁴ AB¹YZ AD¹A B¹OJ¹L¹a B¹aĜa QAQANQ Ĉ⁴ŪUH⁴ aL¹P eL² iD²iS²i: - OQ⁴Ū, ŪUQ⁴ – T²İ eRTT²i – B¹aŠ¹ T²ŪĈ⁴ eD²G⁴Ū, JER-C²ŪUB⁴ ES² S²eL²-eL² eRTiZiĈĈ⁵E D²ŪUM⁴E ET², iĈ T²ÖKiZiĈĈ⁵e iT²iŠ² eT²

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ ТҮПНҰСҚАСЫ

18 15 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Т 19 ТШ Ш 20 22 25 28 31

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

I. (1) ∞-Л²; (2) √-ҰУЛ⁴; (3) ↑-ҰУҚ⁴; (4) √-Л²; (5) ↑-П; (6) X-Д²; (7) ↑-ҰУҚ⁴; (8) ↑-AP³; (9) X-ҰУҒ⁴; (10) ↑-ҰУР⁴; (11) ↑-ҰУҚ⁴; (12) ∞-Ш²; (13) X-B²; (14) √-i; (15) ↑-P²; (16) ∞-ш²; (17) √-b¹.

II. (1) Ч-3; (2) ↑-Т⁴ҰУ; (3) X-ҰУҒ⁴.

III. (1) √-OУ⁴; (2) ↑-OK⁴; (3) S-K; (4) ↑-AP³A; (5) S-K¹; (6) ∞-HK; (7) ∞-HK; (8) √-ҰУ⁴; (9) √-C¹; (10) S-K²; (11) √-Л²; (12) ∞-HK¹; (13) √-OL⁴O; (14) ∞-HK¹.

IV. (1) √-ҰУЛ⁴; (2) ↑-ҰУҚ⁴; (3) ↑-P²; (4) √-H²; (5) √-H²; (6) √-H²; (7) √-H²; (8) >-ҰУ; (9) X-M; (10) X-M; (11) X-M; (12) √-ҰУМ⁴; (13) √-TO⁴; (14) √-H²; (15) ↑-ҰУҚ⁴; (16) ↑-ҰУҚ⁴; (17) √-B¹; (18) √-b¹; (19) √-3; (20) √-D¹; (21) √-B¹; (22) >-O; (23) D-й; (24) √-Л²; (25) √-B¹; (26) X-F¹; (27) √-K; (28) √-K; (29) √-A; (30) ∞-HK; (31) √-У⁴ҰУ; (32) >-ҰУ; (33) >-ҰУ; (34) >-ҰУ.

V. (8) X. (1) ↑-П; (2) √-Л²; (3) X-Д²; (4) √-C²; (5) ↑-OK⁴Ұ, ҰУҚ⁴;

VI. (10) √. (1) √-E; (2) √-PT. VII. (25) √ (1) √-Л²; (2) √-Л².

VIII. (26) √. (1) √-PT; (2) X-3; (3) ∞-У; (4) X-Д²; (5) ∞-ҰУМ⁴; (6) √-E.

IX. (31) √. (1) √-K; (2) Ч-3; (3) √-U⁴; (4) H-T²; (5) ∞-ш²; (6) H-T².

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАЙ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

34 30 25 20 15 10 5 1

70 65 60 55 50 45 40 35

99 98 95 90 85 80 75

Т ТШ Ш 100 105 110 115 120 123

ТБ Б КБ К

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ ӘЛІППИМЕН САЛ-СЫ							
С/Н	ЕСІК ІРІ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ ӘЛІППИНІҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒ.	С/Н	ЕСІК ІРІ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ ӘЛІППИНІҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒ.
1	∩	∩ ∩ A ∩	A	26	∩		ҰУМ ⁷
2	∩	∩ ∩ X	E	27	∩	∩ ∩	P ² ;
3	∩	∩ ∩ ∩	Ы, I	28	∩	∩ ∩	AP ³
4	> >	> >	O, Y, YU	29	∩	∩ ∩	ҰУР ⁴
5	∩	∩ ∩ ∩	Ө, Y, YU	30	∩	∩ ∩	ӨP ⁴
6	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	B ¹ Ё	31	∩	∩ ∩ ∩	C ¹ Ё
7	∩	∩ ∩ ∩ ∩	B ² Ё	32	∩	∩	C ² Ё
8	∩	∩ ∩ ∩ ∩	B ^{4/2} Ё, YU	33	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	T ² Ё
9	∩	∩ ∩ ∩ ∩	F ¹ Ё	34	∩	∩ ∩ ∩	T ² O, YU
10	∩ X	∩ X	F ^{4/2} Ё, YU	35	∩	∩	Z ² Ё
11	∩	∩ ∩ ∩	F ^{4/2} Ё, YU	36	∩ ∩	∩ ∩	И ²
12	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	D ¹ Ё	37	∩		Z ⁴ YU
13	X X	X X	D ² Ё	38	∩	∩	Y ² YU/2
14	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	Z ¹ Ё	39	∩	∩ ∩ ∩ ∩	Ш ¹
15	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	Z ² Ё	40	∩	∩	Ш ²
16	D	D	Й ¹ Ё	41	∩ ∩	∩ ∩	Π ∩ ∩ ∩
17	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	Ka	42	∩	∩ ∩	Й ∩
18	∩ ∩	∩ ∩	OK ⁴ YU ⁴	43	∩	∩	Λ ∩
19	∩	∩ ∩ ∩	Ki	44	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	HK
20	∩	∩ ∩	L ¹ Ё	45	∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩	HY
21	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	L ² Ё	46	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩	PT
22	∩	∩ ∩	Y ⁴ YU	47	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	ЙЕР ТАҢБАСЫ
23	∩ ∩	∩ ∩	M ¹ Ё	48	∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩	ТӨНІС БЕЛГІ
24	∩	∩ ∩	YUM ⁴				
25	∩	∩	YUM ⁴ O ⁴				

ҰСАҚ ЖАЗУДАҒЫ ІРІ ЖАЗУ ӘЛІППИН ТОЛЫҚТЫРАТЫН КУЛ ӘЛІППИНІҢ ТАҢ-РЫ							
С/Н	ҰСАҚ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ ӘЛІППИНІҢ ТАҢБАСЫ	ӘРІП МАҒ.	С/Н	ҰСАҚ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КУЛ ӘЛІППИНІҢ ТАҢБАСЫ	ӘРІП МАҒ.
1	∩	∩ ∩	Гi	2	∩	∩ ∩ ∩ ∩	T ¹ Ё
							З Y
							Y Y
							H ^{4/2} Ё

ЕКІ КУЛ ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ҮҢ БУЫНЫНЫҢ ТАҢБАСЫ		ОНГИН ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ АЙДАНАР БЕЙНЕЛІ ҮҢ БУЫНЫНЫҢ ТАҢБАСЫ	
ЕРТІС-2	ТАЛАС-15		
∩	∩		

Чуң – Шу қаған кім болған, ол туралы қандай тарихи деректер бар деген сұрауға ең әуелі профессор Н. Келімбетовтің [12] еңбегінен мәлімет табамыз. Ол еңбегінде Н. Келімбетов түрік ғалымы Н.С. Банарлының «Түрік әдебиетінің тарихы» атты зерттеу еңбегінде келтірілген «Шу батыр» атты дастан туралы, оның Қытайдың көне жазбаларында сақталғаны және онда тек дастанның жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын айтады.

Н. Келімбетов «Шу батыр» дастанындағы табиғат көріністері туралы жырлаған өлең шумағын да келтіреді. Шу батырдың жауы «табғаш» аталатыны айтылып, соңғы жолында:

Көктен тілеп күш-қуат,
Тәңірі бізді қолдады,

Тізе бүкпей тік тұрды
Көк бөрінің ұлдары

Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір (Александр Македонский) келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып күні бұрын біледі.

Түрік ғалымдары әр түрлі деректен алып «Шу батыр» дастанын құрастырған тәрізді. Онда өлеңмен жазылған, Шу батыр сөз етілген, шумақ та бар:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлтпен бүркеді.
Қаһарлы даусы гүрілдеп,
Жарқ-жұрқ етіп от шашты.
Көлде жүзген қаз-үйрек
Пана таппай шуласты.
Бөкен, арқар, киіктер,

Жалтақ-жалтақ қарайды.
Жолбарыс пен арыстан
Сүңгіді қалың қамысты.
Шайқасқа шықты Шу батыр,
Бермеу үшін намысты.
Лек-лек жасақ тоғысты,
Аспан мен жер қағысты.

2. Ертiс жазба ескерткiштерi

2.1. Сасықбастау жазуы

Белгiлi түрколог ғалым, профессор А.С. Аманжоловтың «Көне түркі жазуының тарихы мен теориясы» атты еңбегiнде Қазақстаннан табылған өзiне белгiлi көне түркі жазба ескерткiштерi берiлген.

Солардың iшiндегi екi ескерткiште бүгiнге дейiнгi түркология ғылымына мағынасы белгiсiз болып келген жаңа таңбаның бар екендiгi белгiлi болды. Бiрiншi ескерткiш «Қытайда жасалған қола айнадағы руникалық жазба» деп аталады. Қола айна қазiр Санкт-Петербургтегi Мемлекеттiк Эрмитаждың Шығыс секторында сақталып тұр.

Жазудың дұрыс оқылуы: **ХҮҮНҜНІН В 7 АН АНУ**

Транскрипциясы: aR¹aQ ЧҮЧҮҢҮК YS² İN²İ ÖL²ür²D²İ

Аудармасы: Арак, шарап үш іні(мді) өлтірді.

2.2. Мәстура жазуы

Нүктелi сызықтармен әшекейлене түсiрiлген мәтiн А.С. Аманжоловтың еңбегiнде [3, 205-б.] жарияланған. Бұл көне түркі күлбiзiк жазуымен күмiс бiлезiкке жазылған жазу ұрпақтан ұрпаққа берiлiп, бiздiң дәуiрiмiзге дейiн жеткен. Иесi Гүлiстан (Жанқошқарова) Сүлейменова – Павлодар өңiрiнiң тұрғыны. Оған әжесi Мәстура сыйлаған, Мәстураға оның әжесi тарту еткен.

Ендi жазудың дұрыс оқылымын берейiк: **!~?~?~?~?~?~?~?~?~?~?**

Транскрипциясы: S²eNİR² ÖNİ ÖB⁴ÜR² Ü İÇİ eS²

Аудармасы: Сеңгiр өңiрi, алды, терең шатқал iшi, жазығы су (суық, салқын).

3. Жетісу жазба ескерткіштері

3.1. Дардамты жазуы

Қазақстан аумағындағы Іле өзені бойынан табылған көне түркі күлбізік (руна) жазуларының өзі онға жақындап қалыпты. Белгілі түркітанушы ғалымымыз А.С. Аманжолов өз еңбегінде олардың сегізін келтіріп, оқып, түсініктеме жасаған. Онда ол Іле жазуларының екеуінде көне грек әріптері пайдаланылған десе, ал Алматы облысы Ұйғыр ауданы, Дардамты ауылының жанындағы «Таңбалы тас» деген жартаста көне петроглифтер ортасында көне грек жазуымен жазылған түркі тіліндегі жазба бар деп, оны оқып, түсінік береді. Бұл ескерткішті ғалым 1964 жылы өзі тауып, 1967 жылы қайта тексерген. Мәтіннің дұрыс оқылымын берейік:

Транскрипциясы: ТАҒТЕКЕ АQа аВ¹ ALPy ALTY (ELTİ).

Аудармасы: *Таутеке аға (ұлы, үлкен), аңшылық алыбы, алды (озығы) немесе сиқыры құмары (алч//алт), я болмаса тартушысы, ертушісі, еліктірушісі (елті).*

3.2. Терексай жазуы

Қазір сөз еткелі отырған бірінші Іле жазуында да дәл солай таутеке суреті жазу ішінде беріліп *тагтеке* болып оқылады. Бұған қоса таутекенің доғадай иілген мүйізі д және қ таңбаларының арасында келіп Ұ//У болып оқылады. Мәтіннің түпнұсқасы беріліп отыр. Онда бес сөз бар. Олар сөйлемдегі ретіне қарай рим цифрымен белгіленді. Бірінші *тагтеке* сөзін тұтас таутеке суреті білдіреді. Екінші сөзден бесінші сөзге дейінгі таңбалар кәдімгі цифрмен таңбаланды. Жоғарыда ескерткеніміздей алтыншы таңбаның орнына таутекенің доға мүйізі қолданылған. Бұдан бабаларымыздың ұшқыр қиялына тағы да куә боламыз.

Аудармасы:

Таутеке – асыл, ідүү-үүк (қасиетті), сақ аң!

Транскрипциясы:

ТАҒТЕКЕ • İSİZ • İDÜU-ÜUQ • SaQ • aŊ

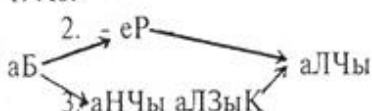
3.3. Надыр жазуы

Белгілі түркітанушы ғалымымыз профессор А.С. Аманжоловтың Қазақстандағы көне түркі күлбізiк жазуын iздеп тауып, оны зерттеп, оқып жүрген бiрден-бiр зерттеушi болды. Іле жазуларының Енесей бойы, Талас жазуларынан өз ерекшелiгi бар. Іле жазулары аңшылық салт-дәстүрлерiне, кәсiпшiлiгiне байланысты болып келедi. Сөз болып отырған ескерткiштi профессор А. Аманжолов **Үшiншi Іле жазуы** деп атайды. Ескерткiш Баянқазақ өзенiнiң оң жағалауынан, Надыр шатқалынан табылған. Жазудағы мағынаға аң суреттерiнiң қатысты екенi белгiлi болды.

Ендi жазуды толық келтiрiп оқиық:

Транскрипциясы:

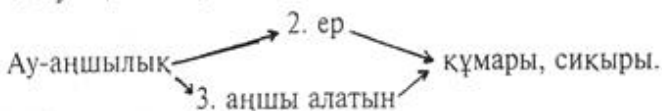
1. Аб.

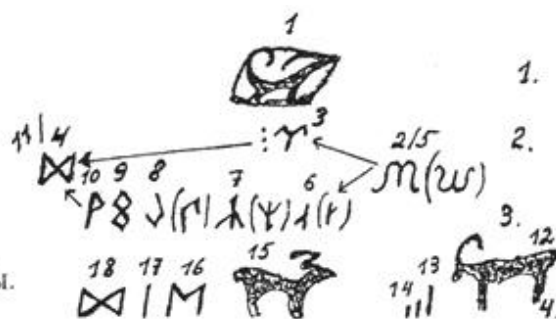
4. Тағтеке СаҚ. Тағечкү еЛТ, еС алЧы.

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық.

4. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады(сиқыры).

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық ер құмары, сиқыры.

2. Ау-аңшылық аңшы алатын құмары, сиқыры.

3. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады (сиқыры).

Транскрипциясы:

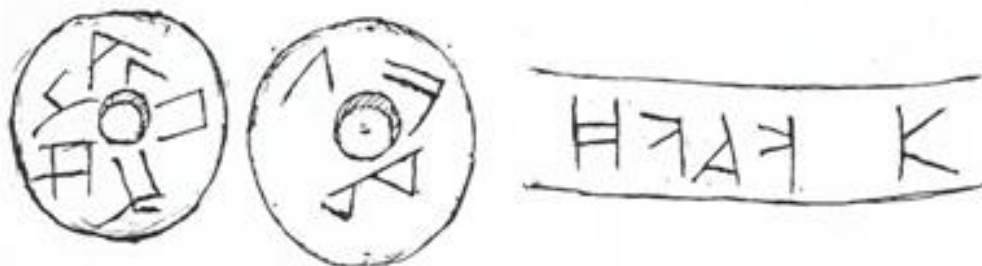
1. аВ еR аLČы.

2. аВ аŊČу аLZyQ аLČу.

3. ТаҒТеке SaQ. ТаҒеСкÜ еЛТ, еS алЧы.

3.4. Талғар жазуы

Талғар жазуының түпнұсқасын келтiрейiк:

Ұршықбастың жоғарғы беті деп санаған жағындағы таңбаларды профессор А. Аманжолов екі бөліп грек жазуы деген жағын солдан оңға қарай, кейін келдік. Жазбаның дұрыс оқылымы:

Λ ʒ β (1)

ʒ α ʒ Δ 1 π (2)

β ʒ Δ ʒ κ (3)

Транскрипциясы:

(1) K⁴ÖK² eš

(2) aLP aPA aR¹ B²iZ

(3) K⁴ ÖK² EK²eDŽ

Аудармасы:

(1) Көк (жіп) ес(иір),

(2) (сонда) алып, аса мәртебелі, биік билеуші, ар(таза, ару; ер) болармыз!

(3) Көк (жіп) иіргіш

4. Әулие ата жазба ескерткіштері

4.1. Атлах I жазуы

ʒ YH² жаңа таңбасы бар екінші ескерткіш келтірілген мақала «Атлах қала жұртынан табылған екі Талас руникалық жазуы» деп аталады. Онда сөз болған екі ескерткіштің біріншісі. Жазу төрт бұрышты, жапсырмалы, яшмадан жасалған мөрге жазылған. Жазу төрт таңбадан тұрады. Екінші таңбасы – сөз болып отырған ʒ YH² таңбасы. Таңбаның жазылу формасы бөлек |. Егер екінші таңбаның орнына жуан > о, ұ жазылуы керек болса, таңбаның астыңғы бөлігі | c² таңбасымен тік параллель түсірілмей бұрыштың сүйір тұсы жіңішке | c²-нің орта тұсында тұрар еді: > |. Осылай жазуға екі ескерткіште де толық мүмкіндік бар. Жалпы жіңішке | c²-нің қасына жуан > о, ұ жазылуының ешқандай қисыны жоқ, өйткені N ө, ү таңбасы б.д.д. V–IV ғасырларда жазылған Есік жазуында қолданылған.

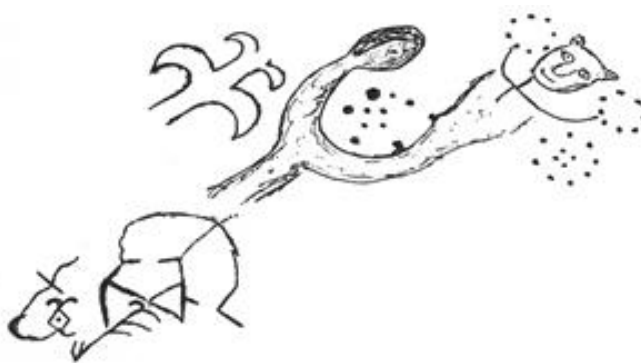
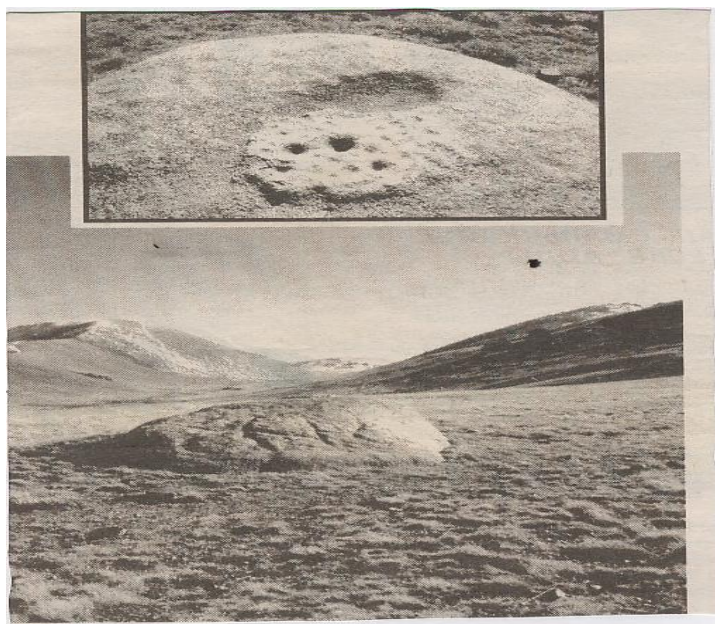
Жазудың дұрыс оқылымы: ʒ |

Транскрипциясы: S²ÖŪZüM.

Аудармасы: Сөзім.

4.2. Меркі жазуы

2005 жылғы 29 сәуірде «Қазақ әдебиеті» газетінде профессор А. Аманжоловтың «Көне түркінің көк тәңірге тілегі» деген мақаласы басылып шықты. Мақалада 2004 жылдың тамыз айында археолог ғалым Айман Досымбаеваның Жамбыл облысындағы Шу өзенінің жоғарғы сағасы Меркі өзенінің бойынан көне түркі жазуы бар үлкен тас тапқаны және оның оқылуы туралы айтылады. Тастың ұзындығы – 4 м, ені – 2 м екен. Берілген фотосуретіне қарағанда биіктігі жерден есептегенде 80–100 см болатыны байқалады. Жердің астындағы төменгі бөлігінің өлшемі белгісіз. Бұл Шу өңірінен табылған екінші жазу, біріншісін де 2000 жылы А. Досымбаева тапқан.

Түпнұсқасы:

У Э С Э Ф П М Д > X D < V <

Транскрипциясы: Ы¹ЎQ іD²ЎUQ aLĈ aLP eR² aNQyN¹ yZ eL²і

Шу–2 жазба ескерткішінің түзетілген оқылымы: Жазу төрт бөліктен тұрады. Үш бөлігі – күрделі графемалар да, төртінші бөлігі – тастың төбесіне ұзына бойына ірі етіп жазылған У Л² таңбасы.

1-күрделі графема – П X – 1) Z – K; 2) X – D²; 3) ↑ – УУК⁴

2-күрделі графема – F – 1) V – УУЛ⁴; 2) ↑ – УУК⁴; 3) П - ЛШ; 4) M – ЛЧ; 5) F - ОР⁴; 6) V – K; 7) Г - AP³; 8) L – A; 9) D – K

3-күрделі графема - Э Э – 1) Э – НК; 2) C – H¹; 3) Э – 3

Аудармасы:

(1) Асыл, алып ас (өзен).

(2) Төбесін (құмыраның қақпағын) алып аш.

Транскрипциясы:

(1) aS¹yZ aLP aS¹.

(2) T²ÖB⁴ö aL¹yPaN¹ aŞ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана: Арыс, 2007. – 301 б.
2. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1959. – 111 с.
5. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – 256 с.
6. Стейн А. Ырық бітігі. [Электронды ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Айдаров Ғ. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности. – Алма-Ата: 1972. – 271 с.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
9. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы. // Түркология. – 2010. – №1–2. – Б. 3–35.
10. Бекжан О. Қанқ елінің жазуы. Күлтөбе–IV жазуы // Түркология. – 2008. – №1–2. – Б. 3–31.
11. Акишев К. Курган Иссык. – М., 1978. – С. 115.
12. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.

REFERENCES

1. Sartqojaulı Q. Baiyrǵy túrik jazýynyń genezisi. – Astana: Arys, 2007. – 301 b. [in Kazakh]
2. Aıdarov Ǵ. Orhon eskertkishteriniń tekisi. – Almaty: Ǵylym, 1990. – 220 b. [in Kazakh]
3. Amanjolov A.S. Istoriya i teoriya drevnetýrkskogo pısmo. – Almaty: ZAO Izdatelstvo «Mektep», 2003. – 368 s. [in Russian]
4. Malov S.E. Pamiatniki drevnetýrkskoı pismennostı Mongolıı i Kirgızıı. – M.–L.: Izd. AN SSSR, 1959. – 111 s. [in Russian]
5. Kononov A.N. Grammatika iazyka túrkskih rýnicheskıh pamiatnikov VII–IX vv. – Leningrad: Naýka, 1980. – 256 s. [in Russian]
6. Stein A. Țryq bitig. [Elektrondy resýrs]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Aıdarov Ǵ. Iazyk Orhonskih pamiatnikov drevnetýrkskoı pismennostı. – Alma-Ata: 1972. – 271 s. [in Russian]
8. Malov S.E. Pamiatniki drevnetýrkskoı pismennostı. – M.–L.: Izd. AN SSSR, 1951. – S. 452. [in Russian]
9. Bekjan O. Esik jazýyna 2009 jylǵy túzetpe jáne ondaǵy jańa usaq jazýdyń maǵynasy. // Túrkologıya. – 2010. – №1–2. – B. 3–35. [in Kazakh]
10. Bekjan O. Qanq eliniń jazýy. Kúltóbe–IV jazýy // Túrkologıya. – 2008. – №1–2. – B. 3–31. [in Kazakh]
11. Akishev K. Kýrgan Issyk. – M., 1978. – S. 115. [in Russian]
12. Kelimbetov N. Qazaq ádebieti bastaýlary. – Almaty: Ana tili, 1998. – 256 b. [in Kazakh]